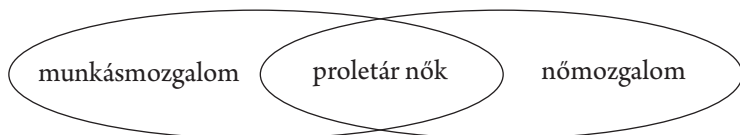

Osztály és gender

Marx és a társadalmi mozgalmak a munkások és a nők felszabadításáért

Nincs még egy fogalom, amely oly központi szerepet játszana a marxi gondolkodásban, mint az „osztály”: a marxizmus a proletariátus emancipációját a munkásmozgalommal és a kapitalizmus meghaladásával kívánta elérni. A nőmozgalom viszont a nőknek mint nemnek az egyenjogúsítását állította gondolkodása és cselekvése középpontjába. Ez a „nők által a nőkért” szervezett mozgalomként a XIX. század utolsó évtizedeiben fejlődött ki, és – folytatja a történész Gisela Bock – „a nemek által meghatározott alárendeltség alóli felszabadítást” tűzte ki céljául. Ehhez arra volt szükség, hogy leküzdjék a valamennyi életszférában érvényesülő férfidominanciát, amelyre a második nőmozgalom az 1960-as évektől a patriarchizmus fogalmát alkalmazta, egy olyan fogalmat, amelyet már a XIX. század munkásmozgalma is használt. Mind a munkásmozgalom, mind a nőmozgalom összekötötte távoli céljának – vagyis a munkásosztály, illetve nők felszabadításának – követelését azzal a harccal, amelynek során a jelenben számos reformlépéssel kívántak a munkásosztály, illetve a nők mint nem helyzetén javítani.

Ebből a háttérből nézve, teljes joggal tarthatjuk ezt a két társadalmi mozgalmat riválisoknak. A harc a körül folyt közöttük, hogy mind a politikában, mind a maguk mozgalmán belül az őket megillető jelentőséghez juttassák az osztályhelyzetet, illetve a nemet mint az elnyomás két központi dimenzióját. A konfliktus középpontjában, kimondva-kimondatlanul, az a társadalmi csoport állt, amelynek érdekeit *mindkét* mozgalom képviselni kívánta, de amely végül *mindkét* mozgalomban a perifériára szorult: a vita a proletár nők, vagyis a munkásnők, háziasszonyok és elvtársnők, a proletár lakossági réteghez tartozó lányok és anyák körül forgott. Mindkét mozgalom magáénak akarta ezeknek a nőknek a képviselőjét:

Maga Karl Marx több helyütt és ismételten nyilatkozott az osztály- és genderkérdés viszonyának általános vonatkozásairól, és írásaiból az is kiolvasható, miként fogta fel konkrétan a proletár nők társadalmi és politikai szerepét. Általánosságban úgy érvelt, hogy „embertelen a nő általános helyzete a mai társadalomban”, és ezzel a szóban forgó, hagyományos patriarchális alárendeltség ellen foglalt állást. A polgárságra kivetítve Marx azt állapította meg, hogy abból a tényből, hogy a termelőeszközöket a férfiak birtokolják, a nők átfogó függősége következik. A polgári család a nők gazdasági, szexuális és jogi szolgaságán alapul. A proletárok világában, ahol a nők és a férfiak gyökértelessé váltak és bérmunkára kényszerültek, a hagyományos patriarchális rend – éppen ebből a körülményből kifolyólag – már felbomlóban van. Ismeretekben gazdag tanulmányában, Manfred Scharinger arra a következtetésre jut, hogy a marxi gondolkodás végső soron oda lyukad ki, hogy a proletariátusban, mivel itt a férfi nincstelen, nem létezik a nő szolgasága. Tekintettel arra, hogy a nő részt vesz a termelési folyamatban, Marx kifejlesztett egy további alapgondolatot. A nők bevonását a keresőmunkába központi feltételnek tartotta emancipációjukhoz, és ezt úgy értelmezte, hogy „a nagyipar... megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára”. Tette ezt Marx akkor is, ha maró kritikával illette a tényt, hogy a női keresőmunka a (XIX. századi) kapitalista viszonyok keretei között szélsőséges kizsákmányolással és a proletár nők „erkölcsi elnyomorodás”-ával jár. Claudia Leeb filozófus találóan írta le, miként kötődött össze Marx felfogásában a nők gyári munkájának bírálata ezzel az „elnyomorodással” és a munkásnők kudarcával a háztartás vezetésében és a gyermeknevelésben.

Ezeket az alapvető marxi megfontolásokat úgy foglalhatjuk össze, hogy Marx csak közvetetten foglalkozott a proletár nők gender szerinti elnyomásával, amennyiben ez a proletariátuson belüli genderviszonnyal állt összefüggésben. Mintha gondolkodásában itt egyfajta senkiföldre lelnénk, amellyel Marx csak annyiban foglalkozik, amennyiben megcélozza ennek az elnyomásnak a leküzdését.

Marxnak a munkásosztályról mint politikai alanyról alkotott koncepciójában láthatóan maszkulin elfogultság rejlik. Ugyanis a kapitalista bérmunkába hajtott proletár nőket Marx több szempontból is tökéletlen alakokként rajzolja le. Képzeletében a munkásnőket – írja Claudia Leeb – nyúzott női és egyúttal nőiségüktől megfosztott eltorzult testekkel asszociálta. Ily módon, testükre redukálva, a proletár nők – ellentétben a proletár férfiakkal – politikailag önjoguktól megfosztottan jelennek meg. Ezáltal – lehet tovább érvelni – Karl Marx gondolatvilágában létezett egyfajta rejtett forogatókönyv, amely a proletár nőket nem ismerte el a munkásosztály mint kollektív politikai alany teljes jogú részének.

Ezzel szemben, Marx a gyakorlati politizálás során – főleg az 1864-ben Londonban alapított I. Internacionáléval összefüggésben – nagyon is kiállt amellett, hogy szervezzék és vonják be a munkásnőket is, és megállapította: „nagy társadalmi átalakulások lehetetlenek a női erjesztő elem nélkül”. Antje Schrupp történész mindazonáltal kimutatta, Marx elkötelezettsége, hogy a proletár nőket is szervezzék be, többek között az Internacionálén belüli olyan konfliktusokkal is összefüggött, ahol alapjában véve más kérdésekről volt szó.

Hogy az I. Internacionálét szervező politikai koncepció az osztály volt, azt semmiképpen nem kérdőjelezte meg Marx igyekezete, hogy vonják be a nőmunkásokat, illetve nőket. Az I. Internacionálé tevékenysége olyan korra esett, amikor Európában a feltörekvő munkásmozgalom és a születőben lévő nőmozgalom rivalizálása kibontakozóban volt. Lényegileg mindkét mozgalom azt állította, hogy meg akarja nyerni magának a proletár nőket, és mindkét mozgalom kijelentette, hogy a proletár nők központi érdekeit (is) képviseli. A munkásmozgalom a proletár nőket elsősorban a közös osztályérdek alapján akarta bevonni, a nőmozgalom pedig azért akarta a maga számára megnyerni őket, hogy együtt képviseljék a közös női érdekeket. Tehát mindkét mozgalom a társadalmi elnyomás egy problémakörét, nevezetesen az „osztálykérdést” vagy a „nőkérdést” helyezte gondolkodása és cselekvése középpontjába.

Ehhez társult mindkét oldalon, hogy jókora hézag húzódott a kívánalmak és a valóság, az adott mozgalom elvei és a realitás között. A valóságban ugyanis megmutatkozott, hogy a másik oldal fő kérdésének háttérbe utalása vagy lekicsinylése – vagyis a „nőkérdésé” a munkásmozgalmi oldalon, illetve az „osztálykérdésé” a nőmozgalom részéről – súlyos következményekkel járt. Ez nem utolsósorban azért volt így, mert sok munkásmozgalmi férfi és sok nőmozgalmi

nő utasította el szívében és fejében kitartóan, hogy megkérdőjelezze a másik dominancia-viszonyt, azaz a férfi-dominanciát, illetve az osztálydominanciát. A munkásmozgalom nem tematizálta szisztematikusan sem a nőknek a saját proletár táboron belüli elnyomását, sem a nők marginális helyzetét a munkásmozgalomban. A nőmozgalomban meg nem foglalkoztak komolyan azzal, hogy a mozgalmon belül a magasabb társadalmi rétegekből származó nők vezető szerepet tölthettek be, és a proletár nők helyzete mint kapitalista kizsákmányolás sem került igazán kritikai görcső alá. Ezeket a kölcsönösen jelen lévő problémákat *mindkét mozgalmon belül* messzemenő hallgatás övezte. Annál hangosabban próbálta meg mindkét mozgalom bizonyítani a maga tevékenységi és akcióformáinak feljebb- és helyénvalóságát, és annál lármásabban állította mindkét mozgalom a másik fél által elhallgatott problémákat kritikája középpontjába. A munkásmozgalom hajlott rá, hogy a proletár nők elnyomásának osztályspecifikus okait emelje ki, míg a nőmozgalom ugyanazokat a jelenségeket, amelyeket a munkásmozgalomban eképpen elemeztek, nemekre jellemző problémaként fogta fel. Egyszerű példaként hozható fel az a jelenség, amelyet ma szexuális zaklatásnak neveznénk. Ezt a munkásmozgalmi sajtóban újra meg újra főnök általi, a nőmozgalmiban folytonosan férfiak általi zaklatásként állították be. Minthogy mindkét oldal az igazságnak egy részét írta meg, amelyet a másik mozgalom elhallgatott vagy félresöpört, egyik oldalnak sem esett nehezére a politikai viták során ujjal mutogatni a másik mozgalom gyenge pontjára. Proletár férfiak is – tartotta a nőmozgalom a munkásmozgalom orra elé – zaklatnak nőket, így (elsősorban) nemek közötti problémáról van szó, a férfiak hatalmának problémájáról. A zaklatás a főnök hatalmához, a közmondásos kapitalistához és helyetteséhez kötődik, így (elsősorban) osztályproblémáról van szó, vetette ellene a munkásmozgalom. Más szavakkal: a nőmozgalom arra mutatott rá, hogy a munkásmozgalom elhanyagolja a proletár nők elnyomásának genderdimenzióját, a munkásmozgalom pedig azt vette a nőmozgalom szemére, hogy nem vagy csak kevésbé veszi figyelembe a proletár nők elnyomásának osztályjellemzőit.

Nem maradtak adósai egymásnak egy másik alapkérdés körüli vitában sem, vagyis hogy a kettő közül melyik mozgalomba kell a proletár nőket szervezni. Híres példa erre annak az elvnek a nőmozgalmon belüli és a feminista történetkutatásban a mai napig tartó bírálata, amelyet Clara Zetkin, a német szociáldemokrácia vezető nőpolitikusa állított fel követelményként 1894-ben: „a polgári nő-

jogi harciaskodás és a munkásnőmozgalom tiszta kettéválasztása”. Történelmileg azok a nők, akik a munkásmozgalom tagjai voltak vagy kapcsolatban álltak a munkásmozgalommal – nem ritkán Zetkin koncepciójára hivatkozva – valóban gyakran határolódtak el azoktól a nőszervezetektől, amelyek nem mutatkoztak szolidárisnak a (férfiak uralta) munkásmozgalommal, vagy nem működtek rendszeresen együtt munkásmozgalmi szervezetekkel. Azoknak a nőknek a szemszögéből, akik osztályokon átívelő nőmozgalmat javasoltak, a Zetkin-féle doktrina a nőmozgalom megosztását szimbolizálta. Ez a bírálat annyiban tartható megalapozottnak, amennyiben a nőmozgalom valóban arra buzdította az összes nőt, hogy működjenek együtt, és valamennyi nő közös érdekeit képviselte. Mindazonáltal itt is az a helyzet, hogy így a valóságnak csak egy része látható. A másik rész csak akkor válik észrevehetővé, ha megfordítjuk a nézőpontot, és rákérdezzünk a másik oldalon tükörképként megjelenő problémára. Tény ugyanis, hogy ugyanezek a nőszervezetek rendszeresen figyelmen kívül hagyták az „osztálykérdés” megoldására irányuló követeléseket. Együttműködési ajánlatuk a proletár nők felé legalább annyira alapult azon az előfeltételen, hogy elfogadják a nemek közötti kérdés elsőbbségét, mint amennyire a munkásmozgalom ajánlatán a proletár nőknek szóló együttműködésre, azzal a kikötéssel, hogy fogadják el az osztálykérdés elsőbbségét. Nőmozgalmi oldalon ez az álláspont a korai XX. században többek között a liberális-haladó *Nők Választójogi Világszövetségének* (*International Woman Suffrage Alliance*), akkoriban az egyik legfontosabb nőszövetségnek a politikájában nyilvánult meg. Lehetővé kell tenni a nőknek – így hangzott a szövetség kulcsfontosságú követelése 1906-ban és 1908-ban –, hogy ugyanolyan feltételek mellett gyakorolhassák a választójogot, mint a férfiak a jelenben vagy a jövőben. 1911-ben úgy fogalmazták át ezt a követelést, hogy a választójogban ne lehessen kizáró ok a nemi hovatartozás. A Szövetség azáltal, hogy *nem* nyilatkozott az alsóbb néprétegeknek a választójogba való bevonásának kérdéséről, világosan és egyértelműen távol tartotta magát az „osztálykérdéstől”. Követeléseit kizárólag a nemek közötti egyenlőségre irányultak. A proletár nők (és azok a nők, akik érdekeikkel azonosultak) csak azzal a feltétellel működhettek együtt a Szövetséggel, ha elfogadják a „nemi kérdésnek” az „osztálykérdéssel” szembeni elsőbbségét.

Summa summarum, a proletár nőket perifériára szorították mindkét oldalon – a munkásmozgalmon belül és által éppúgy, mint a nőmozgalmon belül és által –, miközben körüludvarolták őket.

És maguk a proletár nők? Semmiképpen sem voltak egyszerűen foglyok, illetve elszenvedői vagy támogatói a két vetélkedő társadalmi mozgalmon belül uralkodó viszonyoknak, amelyek igencsak csekély teret biztosítottak számukra, hogy mint társadalmi nem, illetve osztály maguk fogalmazzák meg érdekeiket és ezek szerint cselekedjenek együttesen, s amelyek csupán korlátozott mértékben engedték őket szervezkedni és politizálni. A politikailag aktív proletár nők és (mindkét nembeli) szövetségeseik meg-megújuló harcok során képviselték a proletár nők mind osztály-, mind genderhelyzetéből fakadó érdekeit, és ezeket megpróbálták szisztematikusan bevonni a domináns munkás- és nőmozgalom két különböző hálózatába, a létező domináns szervezeteken belül és kívül. Mary Margaret Fonow és Suzanne Franzway kimutatta, hogy a feminista szakszervezeti nőknek és a szocialista feministáknak igenis sikerült, úgymond, visszájára fordítani akár a munkás-, akár a nőmozgalomban elfoglalt, kétszeresen periférikus helyzetüket, és ebből képesek voltak előnyt kovácsolni: aktivitásukkal „hidat” tudtak verni a két mozgalom között. Azáltal, hogy ötletes módon forrassztották egybe osztály- és genderhelyzetükből adódó érdekeiket, a proletár nők még új formákat és dinamikákat is bevezettek a politikai aktivizmusba, és fontos módon járultak hozzá a társadalmi mozgalmak átalakító erejének erősítéséhez. Például a szocialista feministák – avagy a feminista szocialisták – közül nem kevesen folytattak „kettős”, sőt „többszörös” politikai életet, vagyis egyidejűleg, illetve párhuzamosan tevékenykedtek különböző politikai hálózatokban. Mások önálló szerveződések alapítottak, így azok a szakszervezeti aktivisták, akik részt vettek az 1919 és 1924 között működő *Munkásnők Nemzetközi Szövetségében* (*International Federation of Working Women*), vagy azok a fiatal nők, akik a XXI. században különböző országokban létrehozták az úgynevezett „szocialista nőkollektívákat”.

Azoknak a különféle *alternatív* stratégiáknak a története, amelyeket a feminista szocializmus vagy a szocialista feminizmus követett, legalább annyira sokarcú, mint a fent tárgyalt kiállítás a klasszikus munkás- vagy a domináns nőmozgalom mellett. Itt ideális megoldás – ahogy Dorothy Sue Cobble a Munkásnők Nemzetközi Szövetségével kapcsolatban megjegyezte – nem létezett. A Szövetség nem akadályozta meg a szakszervezeti nőket és szövetségeseiket abban, hogy fellépjenek a proletár nők osztályhelyzetükből és genderhelyzetükből adódó érdekeiért. Emellett a Szövetség pusztá léte arra ösztönözte a nőket és a szakszervezetek domináns szervezeteit, hogy legyenek nyitottabbak a proletár nők érdekei iránt. Ugyanakkor a Szövetség

azzal a problémával harcolt, hogy a domináns szervezetek politikai ki-
rekesztésére, illetve bekebelezésére törekedtek, anyagi forráshiánnyal
küzdött, és azzal, hogy csekély politikai befolyással bírt. A szocialista
feministáknak vagy feminista szocialistáknak, akik a korábban emlí-
tett „kettős” vagy „többszörös” politikai életet folytatták, szintén több-
féle nehézséggel kellett szembenézniük. Harcolniuk kellett a politikai
elszigetelődés ellen, és alkalmazkodniuk kellett azokhoz a másféle
politikai hálózatokhoz, táborokhoz, amelyek között mozogtak. Bár
gazdagították őket részvételükkel, ám alkalmazkodniuk is kellett a
különböző hálózatokat meghatározó osztály- vagy genderpolitikai
prioritásokhoz.

Mégis: sokan azok közül, akik az alternatív stratégiákra tettek,
élethosszan kitartottak mellettük, és nem kevesen emlékeznek sze-
mélyes és politikai felszabadulásként a kezdetekre és azokra az átala-
kulásokra, amelyeket a marxizmus és feminizmus egybegondolása és
egybeforrasztása közben átéltek. Dorothee Sölle *schwierigkeiten mit
chuck 'n' freddy* (nehézségek chuck'n' freddyvel) című szabadversében,
amelyet a londoni *Highgate Cemetary*ben Karl „Chuck” Marx sírjánál,
halálának századik évfordulója alkalmával tett látogatásakor írt, találó-
an fogalmazza meg a konfliktus és a felszabadulás közötti feszültséggel
terhes viszonyt: „... és ha női mivoltom elfelejtettem egy időre / hogy
jó szocialistává legyek / magamra öltöm ezt megint / és mérlegre
helyezem / a szocializmust olyannak képzelem / mint egy házat sok
lakással / és veszekedni kezdek veletek / ... / ha megtanulunk nőként
gondolkodni / összes fogalmaitokat / ki kell majd tágítani mint a
szoknyákat / mert más állapotban vagyunk / szüntelen / ...”.

Felhasznált irodalom

- Gisela Bock: *Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*.
C. H. Beck, 2000.
- Dorothy Sue Cobble: *The Other Women's Movement: Workplace Justice and Social
Rights in Modern America*. Princeton, Princeton University Press, 2005.
- Dorothy Sue Cobble: A Higher 'Standard of Life' for the World. U.S. Labor Women's
Reform Internationalism and the Legacies of 1919. *The Journal of American History*
100 (2014) 4.
- Suzanne Franzway: *Mary Margaret Fonow, Making Feminist Politics. Transnational
Alliances between Women and Labor, Urbana*. Chicago, und Springfield, University
of Illinois Press, 2009.
- Claudia Leeb: *Power and Feminist Agency in Capitalism. Toward a New Theory of the
Political Subject*. New York, Oxford University Press, 2017.

- Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 2. k.: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája – Bruno Bauer és társai ellen; 23. k.: A tőke, I. k.; 32. kt.: Levelek 1868–1870; Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971, 1967, 1974.
- Manfred Scharinger: *Geschlechterverhältnisse bei Marx und Engels*. Wien, Arbeitsgruppe Marxismus, 2007.
- Antje Schrupp: *Nicht Marxistin und auch nicht Anarchistin. Frauen in der Ersten Internationale*. Königstein, Ulrike Helmer Verlag, 1999.
- Dorothee Sölle: *schwierigkeiten mit chuck 'n' freddy* (1983), újabb kiadás: *Das Argument* 314 (2015).
- Clara Zetkin: *Reinliche Scheidung*, in: *Die Gleichheit* 4 (1894) 8.
- Susan Zimmermann: *A Struggle over Gender, Class, and the Vote. Unequal International Interaction and the Birth of the "Female International" of Socialist Women*, in: Oliver Janz, Daniel Schönplüg (Hg.): *Gender History in a Transnational Perspective*. New York, Berghahn Books 2014.
- Susan Zimmermann: *Frauenpolitik und Männergewerkschaft. Internationale Geschlechterpolitik. IGB-Gewerkschafterinnen und die Arbeiter- und Frauenbewegungen der Zwischenkriegszeit*, Wien, Löcker Verlag (megjelenés előtt).

(Fordította: Kerényi Gábor)